

В. Г. Балушок (Київ)

Полюддя: прагматична дія і ритуал

Як відомо з історичних джерел, на ранньому етапі існування Київської Русі пануючою формою експлуатації підвладного населення князем було обкладення його податями. Це доводять у своїх дослідженнях більшість українських, російських та білоруських істориків¹. Данина збиралася шляхом періодичного об'їзду князем своїх земель. Він називався полюддям. Про те, як це відбувалося, свідчить сучасник подій — візантійський імператор Константин Багрянородний (913—959 рр.) у своєму творі «Про управління імперією». Зокрема, він пише: «Коли настане листопад місяць, зразу ж їх (русів — пояснення в дужках тут і далі наше. — В. Б.) архонти (князі) виходять з усіма росами з Києва (Киева) і відправляються в полюддя, що називається «кружлянням», а саме — в Славії вервіанів (древлян), другувитів (дреговичів), кривичів, северіїв (сіверян) і інших слов'ян, які є пактіотами (данниками) росів. Кормлячись там на протязі всієї зими, починаючи з квітня, коли розтане лід на ріці Дніпрі, повертаються вони в Києву»². Сутність полюддя як форми експлуатації підвладного населення вже неодноразово досліджувалася вченими. Одна з останніх праць з цієї теми належить перу Б. О. Рибаківа, який ретельно аналізує і реконструює в деталях маршрут та дії київських князів під час полюддя³. Досліджує вчений також полюддя в землі в'ятичів і у Володимиро-Суздальському князівстві⁴. Названа монографія, а також праці інших істориків дають досить вичерпну картину княжого полюддя часів Київської Русі і розкривають його соціально-економічну суть. Однак ритуальний і правовий аспект дій князів в ході полюддя досі істориками не висвітлювався.

Як відомо, в період середньовіччя ритуалам приділялося величезне значення. Є підстави навіть говорити про розквіт обрядовості саме в цю епоху, коли «всі найважливіші події в житті людей — вступ до шлюбу і введення в рід, посвячення в лицарі і прийняття в цех, одержання й розподіл спадку і судова тяжба, укладення торгової угоди і передача землі, постриження у ченці й відлучення від церкви, прийом, посольства і т. п. — підлягали ритуалу, супроводжувалися особливими процедурами, недотримання яких анулювало акт»⁵. Ритуал, як концентрована форма звичаєвості, що в певних символах передає суть тієї чи іншої події⁶, був у середні віки нерозривно пов'язаний з правовими відносинами, велика роль яких при феодализмі загальновідома. Право вважалось тоді «невід'ємною рисою світопорядку»⁷. Полюддя, на нашу думку, також включало в себе обов'язковий ритуально-правовий елемент, будучи не лише суто прагматичною дією, що мала на меті збір данини. Це ми й спробуємо довести, незважаючи на те, що у джерелах нема прямих вказівок на якісь ритуальні дії під час полюддя.

Як в архаїчну епоху, так і у період середньовіччя до складу багатьох як обрядових, так і необрядових по своїй суті дій входили ритуальні переміщення. Вони присутні в складі підмайстерських мандрів, обживання нового житла, лікування хворих, обрядів весілля тощо⁸. Особливо важливими вважалися правосторонні переміщення по колу. Вони мали на меті освоєння певної просторової ділянки, перетворення

її в «свою», обжиту, відмежовану від ворожих, несоціальних сил, від «нечистої сили» (згадаймо Хому Брута з гоголівського «Вія», що відгороджувався від «нечистої сили» окресленим на землі колом). Правосторонній рух, тобто рух «посолонь» — по ходу сонця — моделював рух денного світла⁹. Відомі, наприклад, ритуальні кругові обходи ремісників-гончарів навколо своїх глинищ, у ході яких вони освячували глину¹⁰. Зазначимо, що в народній культурі існували і ритуали, що вимагали переміщень у зворотному напрямку — справа наліво. Вони були пов'язані з обрядовою інверсією, що передбачає вступ у контакт з «потойбіччям», світом «нечистої сили»¹¹. Це, зокрема, мало місце в ході різних чаклунських обрядів, під час «бісівських» ряджень і т. п.¹²

Ритуали кругових просторових переміщень з правостороннім рухом були, зокрема, характерні для обрядових дій, пов'язаних з вступом посадових осіб у свої права, поширенням їх влади на певну територію. Так, новообрані цехмістри в ремісничих цехах середньовічної України обов'язково обходили у супроводі членів цеху навколо кварталу, де мешкали ремісники, а в невеликих містах — навколо всього міста¹³. Як відзначають дослідники, такий обхід або об'їзд посадовою особою навколо певної місцевості «був знаком дії по вступу у володіння нею, що саме у такий спосіб набирала сили»¹⁴. Тобто, це був ритуально-правовий акт. Подібні обходи широко відомі з історії середньовіччя.

Саме таким ритуально-правовим актом утвердження князівської влади над певною територією (поряд з прагматичною функцією збору данини) і є полюддя князів Київської Русі. Шлях київського князя, як це видно з твору Константина Багрянородного, йшов по колу, причому зліва направо («посолонь»). Отже, не випадково візантійський імператор назвав його «кружлянням». У той період вважалося, що світ створювався щоразу заново в ході новорічних обрядів, коли, у відповідності з прадавньою традицією, «формується новий простір і новий час, в яких поміщається Новий рік, нове життя, нове благо»¹⁵⁻¹⁷, тобто існувало уявлення про циклізм часу. У зв'язку з цим київському князю необхідно було кожен рік так само заново освоювати підвладний йому світ. І не випадково, очевидно, полюддя припадало на зимово-весняний період, коли сонце, шлях якого на землі повторював князь, повертало з зими на весну. На весняний період, відповідно до давньослов'янської традиції, припадали тоді й обряди зустрічі Нового року¹⁸, також збігаючись в часі з полюддям. До речі, цехмістри в українських середньовічних цехах обходили ремісничий квартал теж щороку, навіть якщо їх просто переобирали на новий строк. А самі перевибори і, відповідно, обрядові кругові процесії, також збігалися з новорічними обрядами¹⁹.

Ритуальні кругові обходи в традиційній народній культурі переслідували також мету освячення даної території. Згадаймо в цьому зв'язку хресні ходи й церковні процесії, коли за допомогою певних сакральних символів (хрести, ікони і т. п.) певній місцевості чи просторовій ділянці передавалася особлива святість. У дохристиянські часи застосувалися відповідні язичеські сакральні символи та амулети. Таке освячення підвладної київському князю території мало місце і під час полюддя.

В давнину особі володаря у всіх народів надавалося особливого священного значення. Вважалося, що особа монарха зосереджувала і втілювала в собі космічний порядок і добробут підвладного йому народу. Не була винятком у цьому відношенні і Русь. Тут, як довів у спеціальних дослідженнях О. П. Толочко, «переконання в сакральній природі князя, зв'язку його тіла з життям підвладного народу зберігалося до середини XII ст.»²⁰. Тому, гадаємо, в ході полюддя князь, збираючи данину, не тільки освоював певну територію, утверджуючи

на ній свою владу, а й передавав частину своєї сакральної благодаті цій землі та її населенню. Тут можна припустити й певні паралелі між князем і обожнюваним давніми русичами сонцем, що саме в цей час повертало з зими на весну і посилало людям свою благодать.

Міркування про ритуальний характер напрямку князівського полюддя по колу зліва направо є ще одним підтвердженням реконструйованого Б. О. Рибаківим на основі побічних даних маршруту полюддя в землі в'ятичів. Вчений теж припустив напрямком полюддя в'ятицького князя по колу зліва направо (Дідославль поблизу Тули—Ока біля Мценська—вниз по Оці до Старої Рязані—на захід через Пронськ до Дідославля)²¹. Це слід взяти до уваги і при реконструкції тієї частини маршруту полюддя владими́ро-суздальських князів, яка не увійшла до описів літописців. Так, у літописах, де розповідається про полюддя князя Всеволода Велике Гніздо у 1190 році, означена лише фінальна стадія кругового об'їзду: Переяслав Заліський—Ростов—Суздаль—Владимир²². Оскільки маршрут полюддя мусив здійснюватись зліва направо, то, гадаємо, що шлях владими́ро-суздальського князя проходив по південно-західних землях князівства. В такому разі шлях князя якраз утворював коло з «посолонним» напрямком руху. Час полюддя тут також припадав на зиму-весну (лютий—початок березня). Ритуальний та правовий аспект полюддя слід враховувати й при реконструкціях таких княжих об'їздів у землях інших східнослов'янських племінних союзів. А при визначенні конкретних місцевостей і пунктів проходження маршрутів слід мати на увазі сакральний та правовий (утвердження влади) характер об'їзду, що передбачало проїзд через певні ключові пункти місцевостей.

¹ Див., напр.: Брайчевський М. Ю. Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі // Вісник АН УРСР. 1959.— № 4; Довженок В. Й. Характерні риси феодалізму в Київській Русі // Укр. іст. журн.—1970.— № 12; Довженок В. А., Брайчевський М. Ю. О времени сложения феодализма в древней Руси // Вопросы истории.—1950.— № 8; Рапов О. М. К вопросу о земельной ренте в древней Руси в домонгольский период // Вестник МГУ.—1958.— № 1; Черепнин Л. В. Русь. Спорные вопросы истории земельной собственности в IX—XV в. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин И. В. Пути развития феодализма.— М., 1972.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 273.

³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 318—329.

⁴ Там же.— С. 277—278.

⁵ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1984.— С. 185; див. також: Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени.— Л., 1985.— С. 58.

⁶ Про суть, а також співвідношення ритуалів (обрядів) та звичаїв див.: Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев.— М., 1983.— С. 5—6.

⁷ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— С. 171. Див. також: Павлов-Сильванский Н. П. Символизм в древнем русском праве // Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России.— М., 1988.— С. 483—506.

⁸ Фрейденберг О. М. Миф и литература древности.— М., 1978.— С. 511—512; Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура.— М., 1983.— 258, 266.

⁹ Топоров В. Н. Пространство и текст.— С. 266.

¹⁰ Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киевская старина.—1885.— С. 165; Балашок В. Г. Годовой цикл обрядности украинских городских ремесленников эпохи феодализма // Советская этнография.—1990.— № 4.— С. 60.

¹¹ Tokarska J., Wasilewski J. S., Zmysłowska M. Smierć jako organizator kultury // Etnografia polska.—1982.— Т. 26.—З. 1.— С. 81.

¹² Див.: Успенский Б. А. Антиповедение в Древней Руси // Проблемы изучения культурного наследия.— М. 1985.— С. 326—336.

¹³ Балашок В. Г. Обряды и обычаи жизненного цикла украинских цеховых ремесленников (XVI—середина XVII в.) // Советская этнография.—1987.— № 2.— С. 49—50.

¹⁴ Schindler M. Die Kuenringer in Sage und Legende.— Wien, 1981.— С. 21.

¹⁵⁻¹⁷ Kuntz-Stahl A. Volkskundliche Reflexionen zum Thema «Zeit» // Ethnologia Europaea: Journal of European Ethnologie.—1986.—Vol. 16.—Nr. 2.—S. 176; Топоров В. Н. Пространство и текст.— С. 258; див. також: Pop M. Neue Wege der Brauchforschung (mit Beispielen aus Rumänien) // Zeit-schrift für Volkskunde.—1984.—Bd. 1.—S. 33.

¹⁸ Курочкін О. В. Новорічні свята українців: Традиції і сучасність.—К., 1978.—С. 13.

¹⁹ Балушок В. Г. Годовой цикл обрядности украинских городских ремесленников эпохи феодализма.— С. 56.

²⁰ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.—К., 1992.—С. 15—22; див. також інші його праці: До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст. // Археологія.—1990.—№ 1.—С. 51—63; «Тіло без голови»: до тлумачення тексту «Слова о полку Ігоревім» // Слово і час.—1990.—№ 12. Там же наводяться численні факти з джерел, що стосуються сакральної природи особи князя і його влади в Давній Русі.

²¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI—XII вв.—С. 278.

²² Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей.—Л., 1989.—Т. 38.—С. 157; Лаврентьевская летопись // Там же.—Л., 1962.—Т. 2.—С. 408.